

УДК (883:801.3):92

## ПАРАДИГМАТИКА ПОЛОНІЗМУ *ЦНОТА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Лариса ГОНТАРУК

Львівський національний університет імені Івана Франка  
вул. Університетська, 1, Львів, 79000  
Кафедра загального мовознавства

Система запозичень в українській мові XIV–першої половини XVII ст. проливає світло на характер взаємовідносин між українським та польським народами, дає змогу зрозуміти напрям і силу впливів. Вивчати цю систему можна у різних аспектах. У статті аналізується полонізм *цнота*, а саме його семантична структура і синонімічні зв'язки. Семантичне наповнення даного полонізму характеризується високим рівнем абстрактності, тому семантичні межі між його лексико-семантичними варіантами розмиті, а значення доволі складно виділити. Семантична структура слова *цнота* ділиться на дві семантичні площини – християнську і світську. Така її будова є результатом процесу аналогії до семантичної структури лексеми *spota* у польській мові. Результатом аналогії є і синонімічні зв'язки аналізованого слова, що свідчить про тривалі, тісні культурні контакти української і польської літературних мов із чіткою направленістю польське → українське. Семантична структура полонізму *цнота* і його синонімів відображає переформування семантичних компонентів у середині структури даних лексем, пов'язане із секуляризацією суспільства.

*Ключові слова:* польська мова, українська мова, історія мови, семантика.

Мова як явище суспільне відображає та фіксує суспільні процеси, а діахронне вивчення будь-яких мовних явищ розкриває характер відносин у суспільстві певного періоду. З цієї точки зору система запозичень в українській мові є особливо цікавою, оскільки вивчення її проливає світло на характер взаємовідносин українців з іншими народами. Дана проблема була предметом зацікавлень ряду мовознавців. Зокрема, запозиченням X–XIV ст. присвятив другий том своєї праці “Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст.” П. Ковалів, запозичення XIV–XV ст. були об'єктом дослідження у цілій низці статей Л. Гумецької, іншомовні слова у мові XVI–XVIII ст. аналізувалися у ряді дисертацій: Г. Войтів “Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.”; У. Добосевич “Мова і стиль рукописних Учительних Євангелій кінця XVI–початку XVII ст.”; О. Кровицької “Семантична та словотвірна характеристика назв осіб чоловічого роду в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.”; М. Чікало “Назви кольорів у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.”; Г. Чуби “Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій другої половини XVI–XVII ст.” та ін. Автори монографії “Історія української мови: лексика і фразеологія” теж не оминули увагою цю системну одиницю. Проте ніхто з дослідників не займався спеціально процесами, які відбувалися у семантичній структурі запозиченого слова шляхом

хом порівняння цієї структури із структурою в мові-реципієнті. А такі дослідження дуже продуктивні. Зокрема, вивчення лише малого фрагмента семантичної структури полонізму **цнота** у його парадигматичних зв'язках дає змогу виявити загальноєвропейські тенденції секуляризації суспільства і характер взаємовідносин українського та польського народів упродовж XV–в першій половині XVII ст.<sup>1</sup>

Доволі часто у пам'ятках XVI–першої половини XVII ст. лексема **цнота** використовується у значенні “доброчесність, чеснота”: “прето абысь не ѿ(т)чаавсѧ в доброе ѿ(т)м ны, бо если шата(н) только могъ, же тѧ з ве(р)ха ѿного и з высоты цно(т) в тѣю найго(р)шѣю спросность // стрѣти(л). далеко большей може(т) бгѣ до ѿнос зновѣ тебе потѧгнути” (Лѣк. 3–4)<sup>1</sup>; “Що оучинилъ ... цесарь кгречкѣй славный. Зоставоуючи сына льва реченого, царемъ по собѣ ... По многихъ цвичен'ѧхъ оукороновавши, а напро(д) цнотами его оударовавши” (До т. чител. 178зв.)<sup>1</sup>; “цнотъ всѣхъ полный былъ и всѣмъ любезный,.. И душа моя блаженную и боголюбезную его душу зѣло любитъ” (Київ, 1621, Коп.Пал. IV, 1139)<sup>1</sup>; “тотъ оцъ нашъ заквитнѣлъ ... в' бл(с)венной старости. Прощилъ и сѣдинами ч(с)тными п(к) снѣгъ бѣлого волоса, и цнотами дховными, Бѣ и людем' любыми” (Київ, 1625, Коп.Каз. 26)<sup>1</sup>; “Бовѣмъ не взглядомъ влады, але взглядомъ предложеныхъ его цнотъ персональныхъ впрעדъ его покладають. Лечъ и то не завше и не всюды; абовѣмъ и другихъ упередъ, а Петра послѣди кладуть” (Київ, 1621, Коп.Пал. IV, 530)<sup>11</sup>; “Высоко зась ѿ собѣ розѣмѣти и пышнитисѧ, великою до цнотъ перешкодою бываетъ” (Київ, 1637 УЄ Кал. 2)<sup>1</sup>; “Цноты в(ъ)ють Митрѣ стителемъ сами” (Львів, 1642 Епігр.Жел. тит. зв.)<sup>1</sup>; “Мнѣ твои цноты в' серцѣ пристойть носити, Любовь къ Бгѣ, церкви, намъ, наавъ голосити” (Луцьк, 1628 Андр.Лям. тит. зв.)<sup>11</sup>; “самъ в' цнотахъ к' Бгѣ сѧ зблизити Прагнешъ” (Київ, 1630, Имнол. арк. 2 зв.)<sup>1</sup>; “Красомовство ... кды набоженства о(у)чить: тамъ оуружай Цнотъ приносить ѿбфитый, гды зась в'противъ: оупадокъ дши знаменитый” (Київ, 1632, Євх. 295)<sup>1</sup>.

Запропонована нами дефініція “доброчесність, чеснота” прийнята слідом за авторами “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” З точки зору сучасної української мови вона лише частково відображає план змісту даного слова. Пов'язано це з тим, що у сучасній українській мові неможливо знайти семантичний відповідник тогочасного слова **цнота** з вказаною семантикою. Та й у XVI–першій половині XVII ст. ця лексема у такому значенні не мала жодного повного синоніма (про це йтиметься далі). Спроба визначити значення слова **цнота** через українські лексеми **доброчесність**, **чеснота** є доволі вдалою, хоча лексема **чеснота** має пізніше походження (Грінч. IV 460) і семантичну будову лексеми **цнота** у аналізованому значенні дублює лише певною мірою, оскільки на сучасному етапі виражає значення “позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність” (СУМ XI 316). Слово ж **доброчесність** (фіксується в українських пам'ятках з XVI ст. – форми *доброчестіє*, *доброчестье*) у словнику сучасної української мови зафіксовані зі значенням “чесне життя з дотриманням усіх правил моралі” (СУМ II, 326), що за нашою схемою можна кваліфікувати як “добрі вчинки, дії”.

Семема “доброчесність, чеснота” у семантичній структурі лексеми **цнота** була архісемемою, оскільки становила гіперонім стосовно інших семем. Так, семна будова її семантичної структури складається з більшості семем аналізованого слова, а саме: “добрі вчинки, дії”, “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, “невинність, незайманість, честь”, “благородне походження”. Експліцитно ця багатокomпонентність виражена у польській пам'ятці XVI ст.: “piśało wiele Philozophow o *cnocie / dzieląc ią na części* i Źubtylnie o dośtoieńtwie kaźdey części dīspuuiąc” (1566 p., GórnDworz / SP XVIw. V 457)<sup>3</sup>.

На нашу думку, семема “доброчесність, чеснота” була первинною базою виділення усі інших семем. Це підтверджується тим, що саме з цією семантикою лексема **цнота** у XV ст. була запозичена у словник української актовій мові (ССМ, II 527). Тому, незважаючи на те, що автори “Słownika staropolskiego” семантизують дане слово як “якась моральна риса”, уважаємо, що значення “доброчесність, чеснота” у слові **цнота** було наявне ще у старопольській мові. На нашу думку, аналізована лексема документується зі зазначеною семантикою у таких текстах: “Thysz cznothamy szwymy zaszluzyla, yzesh mathką bożą porodzyła” (XV ст., MW / Stp I 316)<sup>2</sup>; “Vzycz ... w cznothach dobrych przemyeskawanye” (кін. XV ст., Naw / Stp I 316)<sup>2</sup>; “Prawdziwa gest rzecz, iøszem sliszala w mey zemu o twich czsnotach y mødrosocy” (1455p., BZ II Par / Stp I 315)<sup>2</sup>.

На багатоконпонентність семантичної структури слова **цнота** звернув свого часу увагу Лінде, визначивши значення лексеми як “загальне поняття, сукупність властивостей, схильностей, вчинків розумного створіння, що узгоджуються з його обов’язками, а тому заслуговують на те, щоб бути позитивними якостями, ряд зусиль, спрямованих на виконання своїх обов’язків” (L I с. 318). Це визначення відображає виділені нами структурні інгредієнти “позитивні моральні та інтелектуальні риси” та “добрі вчинки, дії”.

Оскільки семема “доброчесність, чеснота” містить ряд сем, що у загальній семантичній структурі становлять повноцінні семемі, то й уживається слово **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” переважно у формі *pluralia tantum*, що експліцитно вказує на наявність багатьох складових, наприклад: “але кролююй кролев’ство(м) власнымъ, жебысь на(д) всѣми про(д)коваль, частью и личбою цно(т)” (Тест. 135); “Єднакъ з тоє солодкое розности цнотъ вдѣчнаѧ ozdoba, и позоръ милый повставаетъ” (Київ, 1628 Лим. (передм.) 7 нenum.)<sup>1</sup>; “вѣра,.. называється фундаментомъ усправедливленья и вшелякихъ цнотъ” (Київ, 1621, Коп.Пал. 377)<sup>1</sup>. Привертають увагу словосполучення *вшелякие цноты, личба цнотъ, розность цнотъ*, які дають підстави стверджувати, що семантичне наповнення даної семемі є багатоконпонентним (порівняйте з польськими прикладами, наведеними вище). Рідко трапляються випадки уживання даної лексеми з аналізованою тут семантикою у формі однини: “которы(м) ми(л)ша роскошь ниже цнота. Пре(д) такими кажи замыкають ворота” (Острог, 1587, См.Кл. 3)<sup>1</sup>; “обрали ... чоловѣка побожного,.. которого цноту, годность и статечность залечаючи, съпросодку себе до короля Генрика,.. прысылали” (Торунь, 1576 АрхЮЗР, 1/1, 65)<sup>1</sup>. Трапляються випадки використання двох граматичних форм (однина/множина) з семантикою “доброчесність, чеснота” у межах одного тексту, хоча і тоді кількісно переважають форми *pluralia tantum*. Проілюструємо це на прикладі “Тестаменту” Д.Наливайка: “Коронѧ ѡ(т) бга приналесь з моеє рѣки ... ѡ(т)дай же подавци своеѧ годный даръ ... // мѣй в почтливости цнотѧ, заховывоуи стобливость, мѣй старанье ѡ науокахъ которые приоздобляю(т) молоды(х) становъ обычаи,.. и образомъ нб(с)ного крола названъ боудешъ. тотъ бовѣ(м) тылко единъ который цно(т) могъ dospѣти, образом(м) бжим’ поставлены(м) ѡ(т) него правдиве называтисѧ годень” (Тест. 143–144); “такъ пановати на(д) людьми на(д) иныхъ естесь преизренный възгладом(м) саноу, такъ перевыш’шати старайсѧ всѣ(х) иле есть по(д) звѣр’х-ностью твоею цнотами. цнота бовѣ(м) болшаѧ есть на(д) вшелѧкий сань. бо если възгладомъ саноу прод’коуешъ над’ всѣми, // а в цнота(х) кто ин’шій на(д) тебе про(д)коуешъ, то в мнѣйшой речи естесь кроль, а в болшой не естесь. але ин’шіє на(д) тобою кролюють. а прето не боудь бен’карто(м) в панованью, жебы тѧ мѣли ин’шіє перевыш’шати частью цно(т)” (Тест. 134–135).

Здатність формою однини виражати значення “доброчесність, чеснота” слово **цнота** отримало ще у польській мові. Зокрема, у пам’ятках XVI ст. лексема **cnota** з вказаною семантикою і граматичною формою вживається неодноразово: “A fwa cnotą tak świeci / że y przodki dawne Rozświeca / y potomstwu imię czyni sławne” (1590 р., KochFrag / SP XVIw. III 538)<sup>3</sup>; “A iż dom twoy tu w Polfcze był takowey cnoty / Ze sie oń opierali iak o mocne płoty / Wfzytki trafne nietrafne dzyeie tey korony” (1575 р., Papr Pan / SP XVIw. III 538)<sup>3</sup>; “człowiek / a zwłacza narodu Szlacheckiego czci iest y porażenia godny / y dla fwey / y dla przodkow fwych cnoty” (1587 р., GórnRożm / SP XVI w. III 539)<sup>3</sup>; “Nie z bogactw ani z ślachtetwa Trzeba patrzeć przyacięłstwa. Ale ze cnoty wrodzoney / Y rozumem ozdobionej” (1578 р., BierEz / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>. Використання слова **цнота** у вказаному значенні у граматичній формі однини більш характерне для польської мови, аніж для української. Зокрема, вже у XIX ст. Лінде вважав, що у “цьому загальному значенні слово **цнота**, як одна, нероздільна, не може вживатися у множині” (L I c.318). Цим він пояснював прислів’я “Jedna cnota / niecnota” (1578 р., BierEz / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>.

Оскільки семна структура аналізованої семени може варіюватись щодо своєї будови (див. далі), значення “доброчесність, чеснота” у слові **цнота** виділяємо за умови наявності у даній семантичній структурі не обов’язково усіх вказаних інгредієнтів, а хоча б двох-трьох. Найбільш активними структурними елементами даної семени є “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, “добрі вчинки, дії”, що й нам дало підстави прийняти дифініцію “доброчесність, чеснота”, яка повністю відображає ці дві структурні одиниці плану змісту.

Специфіка дифініювання лексеми **цнота** зі вказаним значенням полягає у тому, що семему “доброчесність, чеснота” можна виділити лише на основі аналізу доволі великого контексту чи навіть великої кількості контекстів різних стилів. Зокрема, щоб упевнено семантизувати лексему **цнота** у такому фрагменті пам’ятки Д.Наливайка: “з ласки божеє ... который ... все на оубогихъ вынищивъ ... а теперь до нба дорогою идоучи, до самое досконалости цно(т) дошоль” (Лѣк. 76), слід зосередити увагу на таких фрагментах тексту, як: “быль ... паномъ на(д) великою має(т)ностю и слоугами и сель... тот’ ... коштовные оные шаты опоустивши, и вшелаккою повагоу свѣтскоую ... в’ пѣстыню о(т)ишоль. // и великѣю показаль стобливість ... оутѣка(л)са до добры(х) оучи(н)ковъ ... в’ бога(т)ствѣ ... выхованъ, и родичо(в) маючи славны(х) ... та(к) знагла вшелаккѣю свѣ(т)скѣю о(з)добѣ подоптавши, на высокость в’стѣпи(л) правдѣвѣю. в ты(х) теды цнота(х) оный боудѣчи, сподиве(н)ем’ многи(х). задростивые нѣкоторые люди,.. зновѣ его до пе(р)шого оутопле(н)а привели // ... стые нѣкоторые мѣжеве ... // ... его ... першой зновѣ пѣстыни и цвѣченью о(т)дали. который ... са нинѣ в’славиль ... все на оубогихъ вынищивъ ... а теперь до нба дорогою идоучи, до самое досконалости цно(т) дошоль” (Лѣк. 73–76). Привертають увагу такі слова та словосполучення у тексті: *панъ*; *в’ бога(т)ствѣ выхованъ*; *мати родичо(в) славны(х)* (благородне походження), *святобливість*; *цвѣчене* (моральні та інтелектуальні риси), *добрые оучинки*; *все на оубогихъ вынищивъ* (добрі вчинки, дії). Для дифініювання ж слова **цнота** у заголовку “Тестамеєнту”: “львою на милшомѣ сновѣ ... о цнотѣ наука” (Тест. 125) необхідно враховувати перелік тем у змісті: “о вѣрѣ ... о милостыни. ... о стобливости. // ... о моудрости. ... о наоуцѣ. о чистости. (“позитивні моральні та інтелектуальні риси” – Г.Л.) // ... абы не кривдити и не допущати кривдити. ... абы быти милостивомѣ на(д) ви(н)ными. ... о щодробливости. (“добрі вчинки, дії” – Л.Г.) // ... о зацности родѣ телесного и дшевного

(“благородне походження” – Л.Г.)” (Тест. 124 зв.–126 зв.). У наведених нижче доволі великих фрагментах пам’яток інших тогочасних авторів компактно експліцитним способом виражається семантичне наповнення даної семми – “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, “добрі вчинки, дії”, “благородне походження”: “Двоакій по(д) гелмомъ еднали(м) клейноты, Знаменитыи, тасне, выражают цноты, Двохъ презацныхъ Фамілій, в один домъ злѣчоныхъ, В славѣ, аж по(д) самое небо вывышоныхъ. Тѣтъ Крестъ старожитного *набоженства* знакомъ И статечной вѣры в трафѣнкѣ вшелакомъ. Тѣтъ рада, тѣтъ *ростропность*, мѣстце свое маеть И такъ на небо мѣсаць з звѣздами сіаеть. Такъ сѣ тыхъ, *преславныи*, домовъ, блища(т) *справы* И *высоким ихъ станомъ* годныи забавы. Тѣтъ стрѣлы *преважнѣю дѣлность* высвѣдчають” (Євє, 1616 Вол. тит. арк. 36)<sup>1</sup>; “хочѣ оуказати: *такіи цноты* гетманъ повинень мѣвати. *Боаз’нь Божѣю* первѣй всего нехъ мѣваеть, А при ней *трезвость, чѣйность, статечность* ховаеть. На(д) то *чистость* ѿ(х) чистость повинень ховати, А *кѣва(л)товниковъ* єи збытъ сродзе *карати*. В *наѣце* тыжъ *воен’ной* нехъ бѣдетъ *цвиченый*, Голодомъ и холодомъ тыжъ *призвичаеный* ... // Маеть тыжъ гетманъ в’ войску *мѣти справедливостъ, Добрихъ миловати, злыхъ* засъ *карати* за и(х) злостъ” (Київ, 1622, Сак.В. 48зв.–49)<sup>1</sup>; “Бѣ Вседержите(л) всѣхъ добръ давца в(ш) к(ж) м(л) ѿбдаровати рачиль *разѣмо(м) высоки(м), ростропностю те(ж) и розсѣдко(м) поважны(м)* ... // ... килка *кнѣжа(т) Четвертенски(х) животь* свой за ѿ(т)чизнѣ *положило* ... А в’коротце рекши; завше в’ томъ цномъ гнѣздѣ, бывали люде *мѣжныи и дѣлныи* мѣжеве великіи, *в’ радѣ ширьи, в’ вѣрѣ стой (s) Православной сталыи* ... Вѣрою а *цнотю сѣ тѣшачи* кролем’ *паном’ своим’ вѣрне слѣжили* ... Тоежбы и томѣ цномѣ домови речи, Вѣдають всѣ же ты(ж) Четвертенскіи з’ *Домѣ Кнѣжатъ Кіевскихъ идѣт*” (Київ, 1623 МКСВ 72–73)<sup>1</sup>. Зверніть увагу на слова та словосполучення: *разѣмъ* високий; *ростропность*; *розсѣдокъ* поважный; *набоженство*; *дѣлность*; *мѣжныи*; *Боаз’нь* Божая; *чѣйность*; *статечность*; *цвиченый*; *справедливостъ*; *трезвость*; *ширьи* (‘позитивні моральні та інтелектуальні риси’), *животь* за ѿ(т)чизнѣ *положили*; *паном’ вѣрне слѣжили*; *преславныи* *справы*; *в’ вѣрѣ стой (s) Православной сталыи*; *добрихъ миловати*; *злыхъ карати*; *кѣва(л)товниковъ карати* (‘добрі вчинки, дії’); з’ *Домѣ Кнѣжатъ Кіевскихъ идѣт*, *высокий станъ* (‘благородне походження’).

Однак як уже зазначалося, значно частіше у семантичній структурі слова *цнота* в аналізованому значенні містились компоненти “позитивні моральні та інтелектуальні риси” і “добрі вчинки, дії”: “вѣдомо чинимъ, кому то належати можетъ ... ижъ мы ... ѿ(т) ... ге(т)мана ... мужа христита(н)ски(х) *цно(т) Мило(с)тини по(л)ного*, пна Петра Конашевича Сага’дачно(г) ... воли ... которѣю в дѣховницы ... запечатоваль ... тиста’че’ по(л)торы золотыхъ ... *на школу ... ѿфѣроваль* ... и мы ѿ(т) ни(х) повѣренѣю ... *взѣли*” (Львів, 1522, ЛСБ 129, 1, 425, 1)<sup>1</sup>. Привертає увагу словосполучення *мило-стини полный* (“позитивні моральні та інтелектуальні риси”) та *на школу ѿфѣроваль* (“добрі вчинки, дії”). Подібну ситуацію спостерігаємо і у польській мові XVI ст. Зокрема, в окремих пам’ятках цього періоду взагалі заперечується зв’язок цноти із благородним походженням: “Ktokolwiek fwey *cnoty* nie ma / Prozno fie slachetnym mniema” (1578 p., BierEz / SP XVIw. III 537)<sup>3</sup>; “Bo choćiafz nie porownam mạietnością z możnym / Leć *cnotą* z dobrą sławą flanie o bok z każdym” (1587p., GosiCast / SP XVIw. III 541)<sup>3</sup>. Порівняйте ще інші тексти, що з різних точок зору підтверджують відсутність вказаного зв’язку: “Ci nie w nadzieię Staroftw / y marnego Złota Krew fwoię rozlewali / fama fzczyra *cnota*. [...] Sprawila to że byli myśli tak belpieczney” (1564 p., Prot / SP XVIw. III 537)<sup>3</sup>; “Milfza mi z *cnotą* chudoba / Nizli z niecnotą ozdoba” (1585 p.,

KochMRot / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>; “Vbior *cnocy* nie pomaga” (1560., RejWiz / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>. Водночас у польських текстах XVI ст. експліцитно виражається нерозривність у семантичній структурі лексеми **cnota** зв'язку складових “моральні та інтелектуальні риси” та “добрі вчинки, дії”: “Trudno tam *cnota* kwitnąć ma / gdzie nauczaia: iż fama wiara bez dobrych wczynkow zbawion być każdy może” (1597 р., SkarKazSej / SP XVIw. III 542)<sup>3</sup>.

Найбільш характерним було вживання слова **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” в епіграмах і присвятах XVI–першої половини XVII ст., оскільки їхні автори мали на меті оспівати різні достоїнства і чесноти людей, яким були присвячені ці твори. У текстах такого типу семантичне наповнення аналізованої семени виражене як імпліцитно, так і експліцитно. Наприклад, у вірші Д.Наливайка, присвяченому Костянтину Острозькому, читаємо: “Гербъ каждый *цноты* домъ выражаетъ ... На кони рыцерь з мечемъ значи(т) *мезъство*, а кр(с)тъ мѣсацъ и звѣзды *набожен'ство*” (На герб П.)<sup>1</sup>. Подібний за жанром вірш міститься у граматиці І.Ужевича 1645р.: “Слѣшне сѧ в' Гербѣ мѣсецы Знайдѣють; Гдыжъ Бригаллѣровъ *цнотъ* ясность знакѣю(т). И Звѣрѣ который ѿ(т)всюл сѧ боронитъ. Цноты и славы оныхъ же хоронитъ. Кто зась Голѣба добре ѣважаеъ *Людскость* и *щирость* латво имъ признаеъ” (Париж, 1645 На г.Бриг. 5)<sup>1</sup>. Таким чином, семантична складова слова **цнота** – “позитивні моральні та інтелектуальні риси” – експліцитно виражається за допомогою лексем *мезъство*, *набожен'ство*, *людскость*, *щирость*, а імпліцитно тут виражаються інгредієнти “благородне походження”, оскільки тільки знатні люди мали герб, а також “добрі вчинки, дії, що відповідають нормам людського суспільства”, адже фрагменти *На кони рыцерь з мечемъ*, *Звѣрѣ который ѿ(т)всюл сѧ боронитъ* вказують на воєнні подвиги цих родів.

З огляду на наявність складної семантичної структури лексеми **цнота** у багатьох випадках нелегко однозначно кваліфікувати її значення. Межі між значеннями досить розмиті, що, можливо, є характерною ознакою усіх лексичних одиниць з таким високим рівнем абстрактності. Польські лексикографи вказують, наприклад, на таке явище у семантичній структурі слова **część** у XVI ст. (SP XVIw. IV, 167). Розмитість кордонів значень приводить до того, що окремі фрагменти творів тогочасних авторів, у яких функціонує лексема **цнота** зі значенням “доброчесність, чеснота”, нагадують нам контексти, у яких дане слово виражає значення “добрі вчинки, дії” або “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, наприклад: “Смертєльный тѣло(м) естєсь, несмер'тєльный дшєю ... мѣй же тєды старанье ѿ несмер'тєльномъ кролев'ствѣ тако смертєльный. а позыскѣй несмер'тєльное кролев'ство черезъ набыванье *цнотъ*, тако несмер'тєльный” (Тест. 161); “люде которые оустоупоуютъ, с того свѣта, а другїе настоупоутъ (!) Єдны в другихъ влевають *цнотъ* добровольность, кгда жъ не з натоури але с цвиченьѧ годность” (До т. чител. 178зв.)<sup>1</sup>; “Любовь ест' початок' и конец' всѣхъ приказаній ... Любовь долго терпитъ, ест' лагодна, любов' не завидѣет' не выносит'сѧ, не пышнит'сѧ, нѣчим' не бридит'сѧ ... радѣет'сѧ з' правды ... головою всѣхъ *цнотъ* ест' любов” (Київ, 1637 УЄ Кал. 558)<sup>1</sup> – кваліфікуємо як ‘доброчесність, чеснота’, хоча наближається до значення ‘позитивні моральні та інтелектуальні риси’; “Таковѣю тєды и теперешнюю Книгѣ розѣмѣй быт(и) столбыви(й) и навѣрнѣйшій снѣ Софронїє, абовѣмъ зна(й)деш' в ней *цноты* стыхъ мѣжей, которїи нашегѣ вѣкѣ квитнѣли ... которыи в' правдѣ ач' всѣ Бгѣ приемны велце, и милыи сѣтъ” (Київ, 1628. Лим. 7 ненум)<sup>1</sup>; “оугодниковъ Бжихъ вспоминати,.. животь ихъ и *цноты* вѣ мыслєхъ ѿбносѧчи,.. вѣрный можеть” (Київ, 1625, Коп.Ом. 165)<sup>1</sup>. У цих контекстах слово

**цнота** кваліфікуємо як “доброчесність, чеснота”, хоча наближається до значення “добрі вчинки, дії”. Подібна ситуація спостерігалася й у польській мові. Наведемо фрагмент твору, де лексему **cnota**, на нашу думку, можна семантизувати як “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, хоча наближається до значення “доброчесність, чеснота”: “Ano święci przodkowie oni mili nafzy / nie mając ani piśma / ani żadnego wspomnienia / ani praw żadnych wstawionych na łię / tylko tak z przyrodzoney cnoty swoiey / patrz iako pięknie / trzeźwie / pobożnie / żyli” (1585 p., *WerGość / SP XVIw. III 539*)<sup>3</sup>.

Семантична структура семема “доброчесність, чеснота” має дві площини: “християнська доброчесність, чеснота” і “світська доброчесність, чеснота”. Ця двоструктурність чітко виявляється в українській мові лише з XVI ст., оскільки для українських пам’яток актової мови XV ст. семантична площина “християнська доброчесність, чеснота” не була актуальна. Зазначимо, що до семантичної площини “світське” ми відносимо мирські і нехристиянські чесноти, тобто такі, що стосуються культу нехристиянського бога чи богів, оскільки за вченням християнської церкви такі культу є теж мирськими, від світу цього, згідно з третьою заповіддю “Нехай не буде в тебе інших богів, крім мене” (Вихід 20/3). Двоплановість семантичної структури аналізованої лексики в українських пам’ятках XVI ст. проявляється експліцитно. Зокрема, християнські чесноти у цих текстах окреслюються словосполученням *дѣховныхъ ѡздоба*; *вѣчна цнота*, а нехристиянські або світські чесноти називаються словосполученнями *поганских людій цнота*; *не цнота*; *поганскихъ народѡвъ цнота*; *цнота з’ которою чловѣкъ ледве чоловѣкъ естъ*; *тѣнь цнотъ*, наприклад: “одинъ з давны(х) мѡдрцовъ мовить. ꙗкобы рекши, Хто сѧ в цнотахъ кохаеъ, а Бга не знаеъ, цнота възгладомъ него, не естъ цнота понева(ж) вѣчна сама бѣдѣчи, вѣчної емѡ ѡ(т)платы не чинить, ледве, дочаснѡю, и то самомѡ его тѣню: бо дѣхови з тѣломъ, по ѡ(т)бѣже(н)ю цнѡ(т), за непозна(н)є правдивого Бга, мѡка вѣчнаѧ ... И то естъ што поганскихъ людій цнота за собою потагаеъ, з’ которою чловѣкъ, ледве члвкъ естъ, поневаж до конца, в’ который естъ створенъ, не приходить: але з славы, поты толко живеъ, поки дочасный вѣкъ сей бѣгъ свой провадить” (Євє 1616 УЄ Єв. 2нenum.)<sup>11</sup>; “Бо если мнѣманѡю знаесть Бжѡю маючїи, и за тѣнемъ толко цнотъ оуганѡючїи сѧ поганскихъ народѡвъ, выборнѣйшіи мѡжеве, пре(з) такъ долгїи вѣкъ, в’ памѧти лю(д)ской ... живеътъ: ꙗкъ много гойнѣйшаѧ ѡ(т)плата тымъ сѧ ставаеъ ... которїи ... цнотъ наслѣдовавши, не то(л)ко на семъ дочасномъ свѣтѣ славне в’ памѧти лю(д)ской живеътъ, але ... в’ надѣи з мертвыхъ ... вста(н)ѧ триѡмфѡють” (Євє 1616 УЄ Єв. 4нenum.)<sup>1</sup>. Привертає увагу ще одна пам’ятка, де виражається двоплановість слова **цный** – “доброчесний” – оскільки цією лексемою окреслюють рід Могилів, представники якого на високих владних посадах служили державі (світське), а на духовних – Богу (християнське): “ѡ орле: тожъ высоко на(д)деръ вылѣтаешъ. Гды на гербъ цных’ Могилѡвъ вкладае(ш), Не толко того свѣта знакъ владзи Монарховъ, Але тежъ и Дховныхъ ѡздобѡЕѡарховъ” (Київ, 1632, Євх. 292)<sup>1</sup>.

Переважає більшість текстів того періоду лексемою **цнота** окреслює поняття “християнська доброчесність, чеснота”, наприклад: “Всѣ которїѣ пчѡль працююти и господарствѡ ... подобными себе чинѧтъ; ꙗкъ ѡни по пола(х) лѣтаючи, з’ кожного зѣла, и з’ кожного квѣтѡ, речи соло(д)кіѣ и пожитечныѣ збирают’: такъ и ѡвыѣ вдѡчностю ... словъ ... пожитечное выбираютъ. з неѣкоторых’ абовѣм’ ... покоры и скромности ... з ин’ших’ мѡдрости и щирости ... и в’ коротце мовѧчи, зо всѣ(х) все щокѡл’век’ до дѣиноного збавенѧ належить, ꙗкъ квѣточки, збираючи, а в’ скарбцѡ ср(д)ць своѣх’ складаючи, над’ пластръ медовый соло(д)шїи з’ нихъ медъ

*цнотъ чинат*” (Київ, 1637 УЄ Кал. 398)<sup>1</sup>; “вѣдомость правдивого Бга, радость вѣчнѣю : и безпечность в’ дѣшахъ нашихъ справѣет, а с таковои вѣдомости *какъ* ѿ(т) жро(д)ла плынетъ ѿбфитій стрѣме(н) *внелажихъ цнотъ побо(ж)ности досконалои*, и моу(д)рости правдивои, и познанѣ Бга и волѣ его стой” (Чернігів, 1646 Ставр. Перло мно. 1зв. нен.)<sup>1</sup>; “*цноты* той ... заховѣетъ, который ... в’ слѣдѣ Ха шоль ... не дла лю(д)скоѣ славы, анѣ дла высокого ѿ собѣ мнѣма(н)ѣ и поваги, але дла самоѣ любви” (Київ, 1636 УЄ Кал. 128)<sup>1</sup>; “*Дховны(х) цнотъ* запах презѣ Григоріа Бѣтовича ѣсмакованный” (Львів, 1642, Бут. 1)<sup>1</sup>; “Тыи твои Пресвѣтлыи видѣчи Клейноты ѿ(т)че Архимандрита, Кто на твоѣ *цноты* Ведлѣгъ свѣта и Дха, Ктосѣ не здѣмѣетъ” (Київ, 1630, Имнол. арк. 1)<sup>1</sup>. Сакральної сфери стосується контекстуальне оточення аналізованого слова: дѣховный, дѣшное збавене, дѣхо(в)ны(й) ме(д), побо(ж)ность досконалаѣ. Значно рідше дане слово окреслює світські чесноти, наприклад: “Непріѣтелѣ Пѣрхають Роострѣланы, Трѣпы всюдѣ Пола кровѣю поланы. В томѣ звѣтазтво Певное и знаменитое, Всѣхъ *цнотъ* и мѣ(д)рости гнѣздо оувитоѣ” (Чернігів, 1646 Перло 1 нenum.)<sup>1</sup>.

Площини “християнське/світське” необхідно виділяти тому, що вони мають різне семантичне наповнення. Продемонструємо це на прикладі семи “благородне походження”. Зокрема, коли йдеться про світські чесноти, то сема “благородне походження” містить компоненти: “зі знатної родини”, “з багатой родини”, рідше “з порядної родини, яка характеризується високим рівнем моральності в очах суспільства”: “на плоть же(н)скѣю се не огледаючи слов) сила неѣчтивы(х) *цноте* и *родзе(н)ю* єє тыкаючи” (Житомир, 1605 ЦДІАК, 11, 1, 4, 26)<sup>1</sup>; “з низкого родѣ посполитый человекъ приходит для своих *цнот* кѣ вышшей чти” (Городно, 1507 AS III, 49)<sup>1</sup>; “Слава родителе(й) е(ст) *цнота* *сновъ*, нецноты за(с) сно(в), роспоусты, родичо(м) всты(д) и бо(л) приносѣ(т)” (б.м.н., поч. XVII ст. Проп.р. 290)<sup>1</sup>; “Тоѣжбы и томѣ *цномѣ* *домови* речи, Вѣдають всѣ же ты(ж) Четвертенскій з’ Домѣ Кнѣжати Кіевскихъ идѣт” (Київ, 1623, МІКСВ 73)<sup>1</sup>.

Коли ж йдеться про християнські чесноти, то сема “благородне походження” містить інгредієнти: “з побожної, святобливої родини”, “з родини, у якій є представники духовного сану”: “ѿ горе, ѿ бѣда. Если на(д)естественнаѣ *цнота*, панієство мовлю, панѣнь тыхъ не вспомогло, ижъ сѣ ... милосердными оучи(н)ками не оукрашили, што(ж) забойцомъ ... и инымъ ... смѣють противницы ѿбцовати” (Київ, бл. 1619 О обр. 124)<sup>1</sup>; “жаденъ лѣпшей Клейнотъ ѿныхъ не могли оукшталтовати, *какъ* Трызнанскаѣ Лиліѣ за *цноты* Нба годные, *какъ* не велможныхъ, Велможны(х), Высоце оурожонныхъ Продковѣ Старожитномѣ Домовствѣ Прп(д) твоего наданаѣ” (Київ, 1648 МІКСВ 348)<sup>1</sup>; “в *цнотѣ* шлѣхе(ц)ства ѣцтиво(г) так ты(ж) и в справа(х) всѣхъ дѣховне належаци(х) го(д)ны(м) чѣю сѣ быти” (Перемишль, 22 грудня 1592р. ЦДІ-АЛ, 129, 1, 197)<sup>1</sup>.

Двопланова будова християнське/світське семантичної структури слова **цнота** запозичена з польської мови у XVI ст. за аналогією до такої ж будови польського слова **cnota**. Порівняйте, зокрема, польські пам’ятки XVI ст.:



християнська доброчесність, чеснота	світська доброчесність, чеснота
<p>“Jedennafna regula 1zwyałofczy yeŃh okrałłeny uewłzytkych cznotach” (1533 p., TarDuch / SP XVIw. III 542)<sup>3</sup>; “Wierni nauczyciele mayą cnotami być ofwieceni iako gwiazdy” (1560p., KrowObr / SP XVIw. III 542)<sup>3</sup>; “Bom tam zgotował pochodnią ławnych cnot KryŃtufa mego” (1564p., BielKron / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>; “Wfzakże żadny czas tak pogodny do cnot ChrzeŃciańkich / y ku otrzymaniu darow Duchu S. nie ielt / iako młode a nowe naczynie” (1579 p., SkarŻyw / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>; “na taką cnot ChryŃtufowych dołkonołość wynieŃiony był” (1583p., NiemObr / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>; “a owoc cnot Ńwiytych / y fkarb łobie zbieray” (1579p., SkarŻyw / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>; “Bo tego łam Pan chce po nas / abyłmy zacnymi cnotami nałżymi pobudzali ľudzie ku chwale y ku wyławianiu Bołkiego Imienia” (1568 p., KuczKat / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>.</p>	<p>“(to ielt ani zachowanie zakonu Mozełzewego / ani Pogańskie cnoty) w ChryŃtuŃie nic nie ważą” (1593 p., WujNT / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>; “Ktory nie złotem / ani praktykami / Ale wielkich cnot iafnemi znakami / Serca Ńłachetney Polłkiej krwi zhołdował” (1588 p., GrochKal / SP XVI w. III 538)<sup>3</sup>; “A napilniej Prawa cnotę ludzką Ńzczepic [...] maią” (1597 p., SkarKazSej / SP XVI w. III 538)<sup>3</sup></p>

Привертають увагу атрибутиви, які окреслюють християнську доброчесність, чесноту: *cnoty KryŃtufa*, *cnoty ChrzeŃciańskie*, *cnoty ChryŃtufowe*, *cnoty Ńwiyte*; і світську доброчесність, чесноту: *Pogańskie cnoty*, *cnoty ludzkie*. За нашими спостереженнями, у писемному мовленні поляків XVI ст. значно частіше реалізується семантична площина “християнська доброчесність, чеснота”, аніж “світська доброчесність, чеснота”, що було характерним ще для мови XV ст.: “Wszythkych cznoth na them szwyeczye napelnyona, szmyercz podyawszy, do oyczow szwyatych nawyedzyla” (XV ст., MW 85b / Str I 315–316)<sup>2</sup>. Двоплановість семантичної структури польського слова **cnota** зауважили і автори “Słownika języka polskiego”. Зокрема, вони зазначили: “У давніх письменників, аж упродовж правління Зигмунтів, **цнота** означає те саме, що у євреїв **ходіння в Законі** (у Бібліях, у М.Рея, у С.Будного, у П.Скарги, у Й.Кохановського). У письменників наступного періоду цнотою є виконання приписів костелу; а у тогочасних письменників-мемуаристів цнота – це реалізація ідеалу тогочасного шляхтича: сміливість, щедрість, увічливість. За Станіслава Августа у визначних письменників – С.Трембецького, І.Красіцького, А.Нарушевича – цнота – це життя у політичній системі короля; від Барської конфедерації, а саме, від конституційного сейму, цнота – це те саме, що патріотизм, без жодного відношення до релігійності чи моральності” (SJP I 344c). Таким чином, автори відзначили наявність спочатку тільки семантичної площини “християнське”, а пізніше – перехід слова із сакральної сфери у світську, що зумовило і зміну його семантики. Відбулося це у XV–XVII ст., коли слово **cnota** функціонувало у двох семантичних площинах: “християнське/світське”. Подальша секуляризація суспільства зумовила занепад семантичної площини “християнське” у значеннєвій структурі даного слова, звідки і розвиток у сучасній польській мові значення “той, хто беззастережно визнає певні філософські засади” (наприклад, прихильники французької філософії XVIII ст.), та можливість експліцитного заперечення у мовленні семантичної площини “християнське”: “Cnotliwemu wolno być bezbożny(m)” (SJP I c.345). Подібне явище властиве і сучасній українській мові.

В українських текстах ділового письменства XVI–першої половини XVII ст. дво-структурність лексеми **цнота** майже не проявляється. Стосується це й інших запозичених слів з високим рівнем абстрактності. Однак у текстах релігійного спрямування, як правило, зміст таких лексем уточнюється, щоб не відбулася підміна сакрального предмета світським. Йдеться передовсім про запозичені у цей період слова, які ще не мали давньої традиції вживання у богослужбовій літературі. Меншою мірою це стосується церковнослов'янських лексем. Порівняємо, зокрема, вживання лексеми **шляхецтво**, запозиченої в українську мову з польської у XVI ст., яка могла бути синонімом слова **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота”. Коли дане слово вживалося у богослужбових текстах, міг експліцитно виражатися план змісту семантичної площини “християнська доброчесність, чеснота” шляхом використання словосполучень типу *моцными быти в Православной Вѣрѣ; оучоными в' Бгословіи быти* (“позитивні моральні та інтелектуальні риси”), *на грѣхи быти валечнымъ* (“добрі вчинки, дії”): “Шляхецтво наше єсть, повторе *моцными быти в' Православной ѿ(т)ч(с)кой Вѣрѣ* ... Шляхец(ц)тво наше є(ст), потрете, *оучоными в' любом(д)рїи и Бгословіи быти* ... Шляхец(ц)тво наше є(ст), наконець, *на грѣхи быти валечнымъ и дѣжимъ*, як' Бж(ст): Златоусты(й), мови(т) ... В такихъ теды Шляхецствахъ наша похвала, наша слава, наше и нашихъ продковъ залечен'є” (Київ, 1625 Коп.Каз. 24)<sup>1</sup>. В актовій мові найчастіше реалізується семантична площина “світська доброчесність, чеснота”, де слово має вужче значення “приналежність до шляхецького стану”. Доцільніше тоді цю семантичну площину визначити як ‘світське достоїнство, чеснота’: “Єстли з низкого родѣ посполитый человекъ приходит для своихъ цнотъ къ вышшей чти, а простыи годьностью *шляхотства* достѣпают, заправдѣ достойна єст ѿсвещоности княжества для мѣжства высокихъ заслѣгъ чтамъ и размноженьемъ заплаты ѿвнит” (Городно, 1507 AS III, 49)<sup>1</sup>.

Синонімічні відношення лексем **cnota** і **flachectwo** документально засвідчені у польській мові лише з XVI ст. Привертає, зокрема, увагу тавтологічна конструкція “*cnota a flachectwo*” у пам'ятці 1568 р.: “*a gdzież tu on nawdzięczniejszy kwiat **cnota a flachectwo** fluznie zakwitnąć może?*” (1568 р., RejZwierc / SP XVIw. III 541)<sup>3</sup>. У текстах того періоду спостерігаються й умовно-наслідкові відношення між вказаними словами як перехідний етап до синонімічних: “*Abowiem flachectwo prawie ielt iakaś moc dziwna a prawie **gniazdo cnoty / flawy / każdey powagi u poczciwości***” (1568 р., RejZwierc / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>; “*gdyż flachectwo ielt / iako rofpalona pochodnia / która [...] **zapala ku cnotie / tak boiaźnią nieflawy / iako też nadzieią czci / a chwały***” (1566р., HistRzym / SP XVIw. IV 158)<sup>3</sup>. Такі мовні факти дають підставу вважати, що синонімічні відношення між даними лексемами в українській мові XVI ст. утворилися за аналогією до польської синонімічної системи. А це, у свою чергу, розкриває характер взаємодії української та польської мов у XVI ст. – настільки швидке проходження процесу аналогії могло відбуватися лише при дуже тісному контакті та взаємодії цих мов.

Щоб повніше розкрити семантичне наповнення семема ‘доброчесність, чеснота’ лексеми **цнота** в українській мові, детальніше зупинимось на синонімічних відношеннях слова. Як ми уже зазначали, у словнику XVI–першої половини XVII ст. жодна лексема не дублювала повністю його семантичної структури. Найповнішими синонімами слова **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” у вказаному періоді були лексеми з подібною семантикою **добродѣтель** (церковнослов'янського походження, у польській мові не входить до цього синонімічного ряду, тому тут її не аналізуємо), **годность, достоинность, достоинство, честь, учтивость, шляхецтво** (про останню згадували вище). Оскільки названі лексеми не часто виражали значення “добро-

чесність, чеснота”, то й слово **цнота** з цією семантикою доволі рідко вступає з ними у синонімічні відношення. Суттєва різниця між словом **цнота** і рядом її синонімів (крім **добродітель**) у тому, що аналізована лексема у XVI–першій половині XVII ст. вказує передовсім на риси, ознаки, які властиві особі, є її внутрішньою складовою. У понятійній же структурі лексем **гдность**, **достоинность**, **достоинство**, **честь**, **шляхецтво**, **учтивость** засвідчується насамперед ставлення інших людей до особи (або самооцінка певної особи), що має якісь риси чи ознаки, високо оцінювані суспільством. Саме це семантичне наповнення вказаних синонімів дає їм змогу будувати антонімічні відношення зі словом **пыха** у значенні “невиправдана висока самооцінка”. Зокрема, у творі З.Копистенського документується антонімія лексем **пыха–достоинство** у значенні “недолік, вада, невиправдана висока самооцінка”–“добročесність, чеснота, виправдана висока самооцінка”: “то презь листь свой ознаймити имь хотѣлемь, абы утѣсненымь и пониженнымь не презь утрапєня карность была за-давана, и абы пыха за *достоинство* полѣчана не была” (Київ, 1621, Коп.Пал. 506)<sup>1</sup>. Закономірно, що вказаними синонімами частіше окреслюють світські чесноти, тоді як словом **цнота** – чесноти християнські, які не обов’язково високо оцінюються суспільством, але відповідають нормам Божого Закону. Звідси й характерний для даних синонімів розвиток одного зі значень “високе суспільне становище, влада, титул, сан, статус” (СУМ XVI–першої половини XVII ст.; Картотека СУМ XVI–першої половини XVII ст.), адже вказані реалії є винятково суспільними одиницями. Цю характерну особливість структурних акцентів лексеми **честь** виявив ще Даль, давши у “Толковом словаре”, поряд із загальноприйнятою тепер дифініцією “внутрішнє моральнє достоинство людини, доблєсть, чесність, благородство душі і чиста совість”, визначення “умовнє, світськє мирськє благородство, нерідкє фальшивє і вигаданє” (Даль I 599). Закономірно, що аксіологічне наповнення лексеми **цнота** з аналізованою семантикою завжди позитивнє, а її синонімів – бінарнє.

Номен **цнота** зі значенням “добročесність, чеснота” в українській мові з’явився у XV ст. З XI ст. до цього часу подібнє значення могло виражати слово **достоинство**. Так, у Супрасльському рукописі (старослов’янська пам’ятка) дана лексема документується з семантикою “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, хоча тип словосполучення *достоинство мѣдрости* у значенні “чеснота мудрості, мудрість” імпліцитно вказує на здатність цього слова виражати значення “добročесність, чеснота”, оскільки між лексемами у словосполученні існують гіперо-гіпонімічні відношення: “от’цемь своимь сотонѣ поважаемь. ꙗкоже *достоинствомь мѣдрости* испльненъ ꙗси” (Болгарія XI ст / Supr. 157, 24sq / SStsl Z.10 514)<sup>5</sup>. Пам’ятки періоду Київської Русі документують лексему **достоинство** безпосередньо у значенні “добročесність, чеснота”: “Въ грѣсѣхъ бо не видѣ пытаемь ꙗсть тѣхъ грѣховьныхъ, нъ и разоумь съгрѣшаѣшааго, и *достоинство*, и врѣма, и мѣсто, и корѣи по грѣсѣ бѣде ли почоуль, или попекльсѣ” (Изб. 1073г. 56 / Срезн. I 715)<sup>4</sup>; “Не сѣди сѣдѣщимь, трѣбоуѣи цѣльбы; ни любѣ расѣждати *достоинства* очищающихъ тѣ” (Гр.Наз. XI в. 122 / Срезн. I 715)<sup>4</sup>. В українській мові XVI–першої половини XVII ст. (в актовій мові не функціонує) лексема **достоинство** вступає у синонімічні відношення з полонізмом **цнота** на базі аналізованого туг значення, хоча їх сукупна семантична структура мало нагадує одна одну: “Тыми таковыми словы оуменьшаньѣ и затл[оу]мен(ъ)ѣ достоен(ъ)ствѣ заборонающими,.. кто (ж) не види(т)” (Острог, 1598–1599, Фил.Апокр. 21 зв.)<sup>1</sup>. Уважаємо, що у білоруській мові XVI–першої половини XVII ст. слово **достоинство** почало творити синонімічний зв’язок із словом **цнота** на базі семемі “позитивні моральні та інтелектуальні риси”: “а покора великимь вывы(ш)шен’емь

чест'ю и достоинствомъ есть" (Мак., 202 / ГСБМ Вып. 9 С.29)<sup>6</sup>, хоча автори білоруського історичного словника у цьому випадку вживання дифініюють дану лексему як "гідність", звужуючи її значення. Для підтвердження своєї думки наведемо текст української пам'ятки 1646 р., де серед позитивних моральних рис, названих лексемою **цнота**, є й покора як одна зі складових значення: "в'спомни собѣ набожнѣй чловече еслись ты(м) седми головны(м) грѣха(м) противныхъ седмь цнотъ выполни(л), тако то Покорѣ, Щедробливість, Чисто(ст), Ласкавість, Мѣрност', Терпливість, и полное набоже(н)ство" (Київ, 1646 Мог. Тр. 909)<sup>1</sup>. У польській пам'ятці XVI ст. слово **cnota** і **pokora** творять редуплікаційну конструкцію *cnota pokory* 'чеснота покори': "O Boże / [...] *raczże nam dać *cnotę pokory* prawdziwey*" (1592р., LatHar / SP XVIw. XXVI 356)<sup>3</sup>.

Як уже зазначалося, полонізм **цнота** в українській мові вступає у синонімічні відношення зі словом **достойнство** лише у XVI ст. Процес творення цих відношень підтримувався аналогічними системними зв'язками у польській мові, характерними тут для вказаних слів ще у XIV–XV ст. На нашу думку, семантична структура лексеми **dostoyenstwo** у старопольській мові найбільше наближалась до семантичної структури слова **cnota**. Її лексико-семантичними варіантами були – "доброчесність, чеснота": "Veswa(w)szy kszyszeta zydowska dzyevycza Marya y kazaly yey, aby maza royała..., yen by byl podobnym yey dostoyenystwa" (1500 р., Rozm / Stp II 151)<sup>2</sup>; "Cristus podan byl Cayphaschovy, gdzyez szye byly zesly mystrzovye, v ktorychze myala bycz navka, y duchovny, v ktorychze myalo bycz dostoyenstwo zyvota, y nastarschy, v ktorych myala bycz roztropnoscz y vyelyka mądroszcz" (1500 р., Rozm / Stp III 151)<sup>2</sup>; "невинність, незайманість, честь": "O Iozephye,.. slyvby sobye Marya oblyvbyenyca ... Wschakosch ya zawzdy v yey dostoyenstvye bądzyesch chovacz, omyslyayacz yey potrzeby a slvzacz yako svey krolevnye" (1500 р., Rozm / Stp II 151)<sup>2</sup>; "добрі вчинки, дії": "Tako bądzczye (чит. baszczye), abyсzчыe nye vkazovaly albo czynily dostoyenstva przed lyvdzmy ..., aby vasz vydzyely a chvalyly" (1500 р., Rozm / Stp II 151)<sup>2</sup>. У останньому тексті автори "Słownika staropolskiego" визначають значення лексеми **dostoyenstwo** як "справедливість, праведність, чистота". Сучасний український переклад цього місця Біблії містить лексичний відповідник слова **dostoyenstwo** – **добрі вчинки**: "Уважайте добре, щоб ви не чинили ваших *добрих учинків* перед людьми" (Матвія 6/1), що підтверджує правильність нашого визначення.

Семантизувати лексему з високим рівнем абстрактності – непросто, тому в польських лексикографічних працях є різні пропозиції щодо дифініції слова **dostoyenstwo** – навіть у подібних контекстах. Зокрема, автори "Słownika staropolskiego" у такому тексті: "A vezryawschy \*Iozopha na strona, yely gego pytacz o stadlye y o dostoyenystvye tego mylego dzyeczyszatka, a on ym odpovyedzyl wschytko yego dostoyenstwo ..., yze matka tego dzyeczyszatka ... yest czysta dzyevycza" (1500 р., Rozm / Stp II 151)<sup>2</sup> – семантизують аналізовану лексему як "свята таємниця", тоді як у аналогічних, з нашої точки зору, випадках вживання автори "Słownika staropolskiego" і "Słownika polszczyzny XVI wieku" семантизують слово **dostoyenstwo** як "достойнство, повага, що є результатом високого становища, яке займає особа": "A wschakosch yemv (zbójcy) Iozeph neyczо o svyatosczy zyavyl y o dostoyenystvye (dziecięcia) povyedzyl" (1500 р., Rozm / Stp II 150)<sup>2</sup>; "Rozmyflay tu z iaką poczefnoscіą cij trzej krolowie ftoіą pytaiątz / ij s panną rozmawiaіątz o doftoienftwie tego mile<sup>80</sup> dzieciątka" (1522 р., OpecZyw / SP XVIw. V 456)<sup>3</sup>. На нашу думку, акцент на зовнішні, суспільні оцінки стосовно Сина Божого недоречний. Швидше, тут ідеться про внутрішні ознаки предмета, тобто про його добродетельність, чесноту, навіть якщо тут насамперед актуалізуватиметься складова "благородне (Боже) походження". Подібно, автори "Słownika polszczyzny XVI wieku" роблять акцент на

зовнішні характеристики, дифінуючи лексему **dostoyenstwo** як “достоїнство, повага, що є результатом високого становища, яке займає особа” і у такому випадку вживання: “bo tak poſpolicie potomni ludzie czynią / iż więcej czoſ o przeſzłego wieku ludziech rozumieią / y formuіа іе ſobie w wyſzſzych *cnotach* / y *dofſtoieńſtwie* niſ w kſięgach o nich ſtoі” (1566р., GórnDworz / SP XVIw. V 456)<sup>3</sup>. На нашу думку, і тут потрібно семантизувати цю лексему як “доброчесність, чеснота”, що підтверджує тавтологічна конструкція *cnota* у *dofſtoieńſtwo* у значенні “доброчесність, чеснота”.

Очевидно, зміщення акцентів у визначеннях авторів “Słownika staropolskiego” та “Słownika polszczyzny XVI wieku” не випадкові. Польські пам’ятки на стику XV–XVI ст. документують перехід від внутрішніх домінуючих ознак у семантичній структурі слова **dostoyenstwo** до зовнішніх характеристик. Зокрема, до XV ст. словом **dostoyenstwo** окреслювали передовсім “позитивні моральні та інтелектуальні риси” та “добрі вчинки, дії” (див. попередні цитати). З XVI ст. центральними у семантичній структурі стали семи та семемі, що вказують на суспільні характеристики, тобто, швидше відображають зовнішню оцінку, аніж внутрішню властивість предмета. Звідси і розвиток значення “високе суспільне становище, титул, сан” і окреслювання слова **dostoyenstwo** атрибутивом *ſwiecz/ky*, що експліцитно вказує на суспільну вартість: “[Plotinus] o bołkich rzeczach rozmyſłł aby wſzem ſądzam tego ſwiata odpierał, doſtoienſtwo a czeſć ſwieczkłą wzgardził” (1535 р., BielŻyw / SP XVIw. V 455)<sup>3</sup>. Проте використання слова із попередньою структурною будовою – значення “доброчесність, чеснота” із акцентом на внутрішні характеристики – за інерцією продовжується і у XVI ст.: “iſ thu Apoſtoł rozno wſpomina doſthoieńſtwa tych ſwiętych a błogoſławionych Oſob” (1565 р., RejAp / SP XVIw. V 456)<sup>3</sup>. Є підстави вважати, що синонімічні зв’язки між цими словами у XVI ст. були ще досить міцними, якщо вони підтримували, а можливо, й визначали подібні системні зв’язки в українській мові.

Найповнішим синонімом лексеми **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” в українській мові XVI – першої половини XVII ст. є слово **достойность** з подібною семемною будовою: “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, “добрі вчинки, дії”, “благородне походження”. У фрагменті пам’ятки 1636 р. експліцитним способом виражається це понятійне наповнення: “бо гды бы ми прышло выличати *зацное ſроженіа дѣльные* *Справы муже(с)тво* Про(д)ко(в) вм(ст) ... которыи **ц**(к) в *побожности* та(к) и в *стате(ч)но(с)ти* завше(с) обирали бы(т) стальми. Пришла бы вши(т)ка ре(ч) кѣ збы(т)не’ а просторо(н)но(и) мовѣ. Неха’ же теды люде чытаючы тую працу мою по(д) зацны(м) имене(м) вм(ст) ... поданѣю и написа(н)нѣю *цноты великие* и *до(с)то(и)но(с)ти* вм(ст) **с**обѣ смакую(т)” (б.м.н., 1636 Лям.о приг. 2зв.)<sup>1</sup>. Привертають увагу тавтологічна конструкція *цноты* и *достоиности* (доброчесність, чеснота), а також такі слова та словосполучення: *дѣльные* *Справы* (позитивні вчинки, дії), *зацное ſроженіа* (благородне походження), *муже(с)тво*, *побожность*, *статечность* (позитивні моральні та інтелектуальні риси). Уважаємо, що лексема **достойность** виражає значення “доброчесність, чеснота” і у такому випадку вживання: “члкъ же зазрости діаволской вѣрѣ емши престѣпиль зако(н), в’ воглѣніе, або, в зожова(н)е оупа(л) есть. изгнанъ бысть из раѣ. и в ро(з)множенъе вдалѣ скотскы(м) живото(м) живѣчи, бе(з)божности и блѣда прїимованіемъ не въздержанъ бысть. сего ради и пр(о)рцы выпѣхѣ о пре(д)бывшей достоиности і осане его” (Острог, 1588 Сур. 5)<sup>1</sup>.

На нашу думку, синонімічні зв’язки між цими словами запозичилися з польської мови XVI ст., адже лексема **dostojność** творила синонімічні відношення зі словом **cnota** у значенні “доброчесність, чеснота” ще у старопольській мові, наприклад: “Thysz ... zaszluzyla, yzesz mathką bozą porodzyła, przesz kthorey dosthoynosc szmercz

duszna szwalczy(o)na” (XVI ст., MW / Stp II 152)<sup>2</sup>. Автори “Słownika staropolskiego” у даному випадку семантизують слово **dostojność** як “достоїнство, добре ім’я, добра слава”, хоча, як нам видається, тут ідеться про позитивні моральні та інтелектуальні риси і добрі вчинки Діви Марії, що дали їй змогу подолати смерть. Більш характерними для даного слова у цьому часі все ж були синонімічні відношення зі словом **cnota** у значенні “невинність, незайманість, честь”: “Krystus ... vzyawschy obruss y przepaszal szye na znamye svey czystoty y nyevynnosczy albo dostoynoczy” (1500 р., Rozm / Stp II 152)<sup>2</sup>.

У польській мові XVI ст. ці системні відношення зберігаються. Уважаємо, що слово **dostojność** виражає значення “добročесність, чеснота” у таких випадках: “[Panna Maryja przewyższa anjoły] aboczyem zadne stworzenie nyeybylo tey doftoynofzczy lkyem by bog złączyl boftwo” (1525 р., PatKaz / SP XVIw. V 459)<sup>3</sup>; “to wiezf iakiey była fwiatości a iakiey doftoyności fwięta matka iego” (1566 р., RejPos / SP XVIw. V 460)<sup>3</sup>. Автори “Słownika polszczyzny XVI wieku” у цих випадках вживання дифінують слово як “достоїнство, повага, що є результатом високого суспільного становища, яке займає особа”. Міркуємо, що Бог вибрав Марію для народження свого Сина не за її високе становище, а з огляду на її внутрішні чесноти, добрі вчинки і благородне походження (від побожних батьків).

Автори названих словників не випадково акцентують увагу на суспільних оцінках і ролях у вказаній структурі. Адже семантична структура лексеми **dostojność** повторює переструктуризацію семантичної структури слова **dostoyenstwo**. Тож, у результаті переформування вказаної семантичної структури у XVI ст. основна семантика зосередилася довкола сем і семем, що окреслювали зовнішні ознаки людини, її суспільний статус чи зовнішнє ставлення до людини. Тому між лексемами **cnota** і **dostojność** частіше встановлюються не синонімічні, а причиново-наслідкові відношення, і у текстах, що відображають ці відношення, слово **cnota** виражає значення “добročесність, чеснота”, а лексема **dostojność** – семантику “достоїнство, повага, що є результатом високого суспільного становища, яке займає особа”: “Coż tedy ieft / wczęmby przewyżłza-nia żędać trzeba: co / iedno *cnota* / ktora y trwałfza ieft / y temu kto ią ma / sławę y *doftoyność* przynoi?” (1577 р., ModrzBaz / SP XVIw. V 460)<sup>3</sup>; “ktorego *cnoty* y załfugi / ku kościołowi Bożemu Papieřz Zacharyafz *widząc* / krolewfką go *doftoynością ozdobił*” (1579 р., SkaŻryw / SP XVIw. V 458)<sup>3</sup>.

Більш характерними у той час були синонімічні відношення слів **cnota** і **dostojność** у значенні “позитивні моральні та інтелектуальні риси”: “A niech kto będye iakieykolwiek doftoyności ftanu / a dotkni fie fам / iefli naydzye taką *doftoyność* a dofkoność w fercu swoim / aby tak miał miłować Pana Boga fwego iako ieft rofkazanie iego” (1566 р., RejPos / SP XVIw. V 461)<sup>3</sup>. Словом **dostojność** у цій пам’ятці окреслюється як високе суспільне становище (перший випадок вживання), так і позитивні моральні та інтелектуальні риси (другий випадок). Вказівка на місце перебування достоїнності – у серці – підтверджує правильність нашої дефініції.

На синонімічні відношення в українській мові лексеми **честь** і полонізма **цнота** вказує понятійне наповнення першого слова, експліцитно виражене у пам’ятці Д.Наливайка словосполученнями “тве(р)дѣю до бга мѣти вѣрѣ” (позитивні моральні та інтелектуальні риси), “каѣтисѣ ѿ пе(р)ши(х) свои(х) грѣха(х)” (вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим): “наве(т) анѣ тогда до конѣ але в коро(т)кихѣ покаравши его лѣтахѣ, до пе(р)шеи зновѣ его приворочае(т) *чести* ...абы *тве(р)дѣю до бга мѣти вѣрѣ*, и *каѣтисѣ ѿ пе(р)ши(х) свои(х) грѣха(х)* ... Таковое то есть милосердіе бжіе, нѣкгда ... не ѿ(т)ворочае(т)сѣ ... если бы зновѣ на дорогѣ цнотѣ наве(р)ноутисѣ хотѣ(л)” (Лѣк. 18)<sup>1</sup>. Уважаємо, що словосполучення *до пе(р)шеи зновѣ*

его приворочає(т) чести, та знов'на дорог'цнотъ наве(р)ноутисл семантично то-тожні. Саме так дефініювати лексему **честь** дає підставу також використання слова **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” в цій же пам'ятці у подібному словесному оточенні – до пер'иши(х) верноу(л)сл цнотъ: “который то в'про(д) бывши іюанна сна зеведеова оученикомъ. а на потымъ былъ старшимъ на(д) розбойниками ... // ѿ(т) дорогы и ве(р)теповъ розбойничкихъ, до пер'иши(х) верноу(л)сл цнотъ” (Лѣк. 79–80)<sup>1</sup>. Таким чином, елементами семної структури семми “доброчесність, чеснота” слова **честь** є “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, “добрі вчинки, дії”. Зазначимо, що слово **честь** виражає аналізоване значення оказіонально; тут реалізується лише семантична площина “християнська доброчесність, чеснота”.

На нашу думку, здатність вступати у синонімічні відношення аналізовані слова запозичили з польської мови. Зокрема, ще у старопольській мові спільними семантичними одиницями лексем **część** і **cnota** були семми “доброчесність, чеснота”: “Jesús miły ... bogu i ludziem był wdzięczen, bo był pełen mądrości a czci (... virtute)” (1500 p., Rozm / Stp I 377)<sup>2</sup>, і “невинність, незайманість, честь”: “Poszdrowyon bącz, Jesu Chryste, wsząlesz czyzalo s panny czystey, sbawyenyesz lyvczkye naprawyl, pannasz przy gezy czczy szostavyl” (XV ст. R XIX / Stp I 377)<sup>2</sup>.

У польських пам'ятках XVI ст. слово **część** продовжує виражати значення “доброчесність, чеснота”: “co gania / to dobre: co chwala / to złe: co podnoszą / to bez czci” (1564 p., BielKron / SP XVIw. IV 167)<sup>3</sup>, або “невинність, незайманість, честь”: “Poszdrowyon bącz, Jesu Chryste, wsząlesz czyzalo s panny czystey, sbawyenyesz lyvczkye: “z płaczem wielkim poczęła iego prosić / aby raczył krolewnie część przy niey zostawić” (1566 p., HistRzym / SP XVIw. IV 166)<sup>3</sup>. Проте дані семми у семантичній структурі слова актуалізувалися нечасто. У XV–XVI ст. цією лексевою позначають швидше зовнішні ознаки предмета, його високу суспільну оцінку. Тому між словами **część** і **cnota** у тому часі частіше існують не синонімічні, а причиново-наслідкові зв'язки: “kto [...] Rzeczpospolitą dobrze rządzić chce / temu niedofyć iest czcią a dośtoynośią drugie przechodzić / ale też roftropnośią / y infzemi cnotami / musi nad drugie wiele mieć” (1577 p., ModrzBaz / SP XVIw. IV 163)<sup>3</sup>; “Prawdzywa część z cnoty roście” (1564p., Mącz / SP XVIw. IV 163)<sup>3</sup>; “Niech w sobie rozmyślaią / że prawa część a wczciwość / nie zależy w zacności rodzaju / [...] ale w tych cnotach / ktore właśnie добрым przynależą” (1577 p., ModrzBaz / SP XVIw. IV 164)<sup>3</sup>; “[A z iaką]fz też czcią na świecie byli [Ktorzy] iedno w cnotach fie czwicyli” (1543 p., RejRozpr / SP XVIw. IV 158)<sup>3</sup>; “tyli wietfzą część małz z przodków fwoich / Czyli oni chwalmieyfzy z wyfokich cnot twoich” (1590 p., KochFrag / SP XVIw. IV 161)<sup>3</sup>; “nie małz wąpliwośi / By w kim cnota miała wiśc bez czci y fławnośi” (1593p., RybGęśli / SP XVIw. IV 158)<sup>3</sup>; “Ia fczęście tak fzacuię / że wciwym cnotom Czynie część wietfzą / niżli bogatym klinotom” (1584 p., KochFr / SP XVIw. IV 159)<sup>3</sup>. У тому періоді у слові **część** реалізується найчастіше семантична площина світське, тобто сема “що відповідає правилам і нормам людського суспільства”: “wzfytkę część y chwale fwą z woyny przodkowie nafzy miewali” (1564p., BielKron / SP XVIw. IV 161)<sup>3</sup>. Тож не випадково у значенні “високе суспільне становище, титул, сан” лексема **część** часто окреслюється атрибутивними *świecka, ludzka, tego fwiata*: “Żydowie ... ji chcieli uchować i uczynić krolem, a on przed nimi uciekł, nie żądając czci świeckiej” (1500p., Rozm / Stp I 378)<sup>2</sup>; “Iezus miły będatz sam na one górze / stal blisko fwitania na modlitwie / zniknąwffy od czcij fwietfkie” (1522p., OpecŻyw / SP XVIw. IV 159)<sup>3</sup>; “Wfzyfcy dobrzy takowych rzeczy sobie życzą, Aby wczciwe mieli obeście na świecie: [...] Aby do czci, zacności przyfzli” (1597p., CiekPotr / SP XVIw. IV 163)<sup>3</sup>; “wiefzją część żywota fwego na pufczy frawil: ludzkiem

*czćiami* u tym częgo świat pragnie gardząc” (1597р., SkarKazSej / SP XVIw. IV 163)<sup>3</sup>; “nie żądam ci bogactw ani czći tego świata” (1539 р., WróbŻołt / SP XVIw. IV 163)<sup>3</sup>.

В українській мові XVI–першої половини XVII ст. синонімом слова **цнота** була й лексема **гoднoсть** у значенні “доброчесність, чеснота”. Такі відношення між вказаними словами досить типові: “Єдны в других влевають *цнотъ* добровольность, кгдажь не з натуры але с цвичень *гoднoсть*” (До т. чит. 183 зв.)<sup>1</sup>; “котра *гoднoсти* боудъчи исполнена, зычачи *сoбѣ* абы снъ еи бы(л) великій межи *свѣта* того княжатами” (б.м.н., поч. XVII ст. Проп.р. 64зв.)<sup>1</sup>; “Пыха всемъ зломъ есть причиною, и до вшелкого поспѣхъ дховного перешкодою. Всюды высокое ѿ *сoбѣ* розъменъ е шкодить: и снадне себе таковый члкъ ошѣкиваетъ, который нѣчого в’ *сoбѣ* годного не маючи, розъмѣтъ же *гoднoсти* и(н)ши(х) // превышаетъ” (Київ, 1637 УЄ Кал. 3-4)<sup>1</sup>. Уважаємо, що синонімічні відношення між лексемами **гoднoсть** і **цнота** у значенні “доброчес-

ність, чеснота” були характерними і для білоруської мови XVI–XVII ст., наприклад: “себе таковый члкъ ошѣкиваетъ, который нѣчого в’ *сoбѣ* го(д)ного не маючи, розъмѣн(т) (же) годност’ю и(н)ши(х) переходит(т)” (Каліст. / ГСБМ Вип.7 25)<sup>6</sup>; “ѿ(т)чє мо’ вѣдаючи го(д)но(ст) а стало(ст) сына ста(р)шо(г), чємъ выше’ всажає(ш) на такие речи молодого” (Бельск / ГСБМ Вип.7 25)<sup>6</sup>; “люди ... простые годностью шляхотства доступаютъ” (АЗР / ГСБМ Вип.7 25)<sup>6</sup>, хоча автори “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” дифініюють у вказаних випадках вживання лексеми **гoднoсть** як “гідність, вартість, значення” (ГСБМ Вип.7 25). Для підтвердження своєї думки порівняємо вживання слова **гoднoсть** (останній фрагмент) з точки зору причиново-наслідкових звязків (**гoднoсть** “доброчесність, чеснота” – **шляхoтcтвo** – “високе суспільне становище, влада, титул, сан”) з використанням слова **cnota** у польських пам’ятках XVI ст. з огляду на аналогічні зв’язки (**cnota** “доброчесність, чеснота” – **doftoyność** “високе суспільне становище, влада, титул, сан”): “Homo novus, Człowiek który z niskiego stanu u rodzaju yeft / ale przez swą włafną *cnotę* już fie włfawil [!] u *doftoynoścy* yakiey doftał” (1564 р., Mącz / SP XVIw. III 537)<sup>3</sup>. Подібна з понятійної точки зору синтаксична конструкція *za cnotę iego dadzą nagrodę*: “ponieważ cześć prawdziwa ieft to / kiedy człowiekowi iakiemu dobremu *za cnotę iego [...]* *dadzą nagrodę* iaką” (1593р., KołakCath / SP XVIw. IV 159)<sup>3</sup>.

В українських пам’ятках слово **гoднoсть** частіше творить синонімічні відношення зі словом **цнота** у значенні “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, а тому в українських пам’ятках трапляються випадки експліцитного вираження гіперо-гіпонімічних відношень між словами **гoднoсть** у значенні “позитивні моральні та інтелектуальні риси” і **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота”: “Я маючи у себе, от веля людеи зацных и уцвйных, залецону вярю учътивост и *гoднoст*, животь добрый, побожный и инъиши *цноты* хреестянскии у вроженого Михаила Дчусу ... листом своим єму тот манастыр ... до его живота упевъныл” (Варшава, 1575 АрхЮЗР, 50)<sup>1</sup>; “где то напередъ зышло бы сѧ подобно припомнѣти о *гoднoстѧ(х)*, приметахъ, постѣпкахъ, и *цнотахъ* вл(д)ки лоуцкого, который найпереднейшимъ сро(д)комъ, авторомъ, справцею, теслею, и бѣдовничимъ тоєи надотлѣлой едности, а за едностью настѣпоуючого оутискѣ назватисѧ можетъ” (Острог, 1598–1599 Фил.Апокр. 205зв.)<sup>1</sup>. Порівняйте ще у білоруських пам’ятках редуплікаційну конструкцію *гoднoсть рыцѣрскаѧ* у значенні “рицарська чеснота, мужність, сміливість, героїзм”: “маєтъ *ѧкую* годность рыцѣрскую в *сoбѣ*, ѿт вас сѧ еє без ѿхиленьѧ научыль” (Атыла / ГСБМ Вип. 7 25)<sup>6</sup>.

На нашу думку, ці синонімічні зв’язки в українській та білоруській мовах запозичені з польської мови XVI ст., хоча синонімічні відношення між словами **cnota** і



**godność** у значенні “доброчесність, чеснота” у польській мові документуються теж лише з XVI ст. Аналізовану семантику польське слово **godność** реалізує досить часто: “y dla tego też ta Argo prze iey wielką *godność* do nieba między gwiazdy przeniesiona iest” (1598 p., KlonFlis / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>; “Ze niewiem coś ty obaczył w człowieku za *godności* / Iż tak na wielkie zasności wyftawuiefz ftan iego” (1558 p., LubPs / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>; “KOnftantynus wtory był Papieżem rok / ale wyrzucon potym / bowiem nie z *godności* ale na złość był wybran od Cefarza Konftantyna” (1564p., BielKron / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>; “Wielkie obietnice za małe *godności* nafze” (1565p., RejAp / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>. Підтвердженням правильності такої дифініції слова **godność** є тавтологічні конструкції *cnota* у *godność*, *cnota a godność* у значенні “доброчесність, чеснота”, що функціонують у польських пам’ятках XVI ст.: “Prze *cnotę* / y prze *godność* / zoftał Bogiem nieba IOVIS” (1586 p., PudłFr / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>; “Gdyż cześć tylko *cnocie a godności* powinna [...] wełnie przypifować / a fzaty swoie / więcey niż ftamych siebie zdobić chca” (1584 p., KochFr / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>; “Zaś fynowie ich / iako daleko od oycowskich *cnot* y *godności* wyrodzili fię” (1579 p., SkarŻyw / SP XVIw. III 539)<sup>3</sup>; “naydziefz / ktore oycom fwym / abo braciey / abo mężom / w *cnothach* / a w *godności* fą rowne” (1566 p., GórnDworz / SP XVIw. III 540)<sup>3</sup>; “a onym ktorzi fą niższego rodu / a nietak możni / y nie tak bogaci / niepomalu [!] w *cnocie* y *godności* naganiaia” (1584 p., KochFr / SP XVIw. III 540)<sup>3</sup>; “obiecuiemu [...] w ich ftaradawney czci y doftoyności [...] zachować y one / wedle *cnoty* y *godności* każdego a wpodobania nafzego [...] na Vrzędy [...] przekładać” (1594p., SarnStat / SP XVIw. III 540)<sup>3</sup>.

Слово **godność** у польській мові, подібно до української, частіше утворює синонімічний ряд з лексемою **cnota** на базі семими “позитивні моральні та інтелектуальні риси”: “Augustus-Szwięty, czyz godny, pełny *godnofzczy*” (1588p., Calep / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>; “bo *godnofcią* / chytrofcia / męftwem / żadnemu z nich naprzod nie dał” (1564 p., BielKron / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>. Іноді тяжко однозначно кваліфікувати напрям гіперо-гіпонімічних відношень між аналізованими словами, оскільки складно визначити, яке поняття видове, а яке родове: “Chwałę też / iż im [dziatkom] życzyfz / aby z *cnót godnością* Swięciły” (1597p., GoslCast / SP XVIw. VII 480)<sup>3</sup>. У текстах, що документують слово **godność** у значенні “доброчесність, чеснота” та “позитивні моральні та інтелектуальні риси”, буває вказівка на місце цієї властивості чи риси – у людині, що підтверджує зроблений нами акцент на внутрішніх властивостях у семантичній структурі аналізованого слова: “Gdyż ona nazacnieyfta dzielność y *godność* / ktoraby fię mogła naleść w człowieku / człowieka nie zachowa od śmierci” (1583 p., Czech Ep / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>; “Ale około *godności* a przymiotow ludzkich / infza rzecz iest / bo tego poftolicie wnątrz / więcey iest / niż fię z wirzchu pokazuje” (1566 p., GórnDworz / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>; “iż tho iemu wżytko przypada nie s fzczyrey dobrotliwosci Pańlkiey / iedno abo z rozumow iego / abo z iakiey *godności* iego” (1566p., RejPos / SP XVIw. VII 481)<sup>3</sup>.

За нашими спостереженнями, процес переструктуризації семантичної будови слова **godność** теж розпочинається у XVI ст. Не випадково автори “Słownika polszczyzny XVI wieku” відзначають морально-суспільний аспект цієї людської властивості чи моральної риси (SP XVIw. VII 480). На те, що у семантичній структурі лексеми **godność** у цьому часі акцент зміщується на зовнішню оцінку, вказують причиново-наслідкові відношення між аналізованими словами, де лексема **godność** функціонує у значенні “високе суспільне становище, влада, титул, сан”, а лексема **cnota** – у значенні “чеснота, достоїнство”: “Z tąd mię Habdankiem zową / gdym w Polfzce *godności* / Z *Cnot* y z Rycerftwa doftał” (1566 p., BiałKat / SP XVIw. VII 482)<sup>3</sup>. У таких випадках лексема **godność** окреслюється атрибутивом *godność tego świata*, що вказує на акцентуацію суспільних вартостей у семантичній структурі слова: “gdiz iuz opuścił a zoftawił tu wżytki *godności* y *doftoieiftwa* swoie y *fiwiata*

*tego*” (1541 р., RejPos / SP XVIw. VII 482)<sup>3</sup>; “Abowiem nietaino panu Chriftofowi / że ku przyściu do fłowa iego nic *godność tego świata* niepomaga” (1551 р., MurzNT / SP XVIw. VII 482)<sup>3</sup>; “iz człowieka zacnieyſzego obecność / częſtokroć zwykłą [чит. *zwykła*] chwałę y *godność* podleyſzych vmnieyſzać” (1564 р., KwiatKsiąż / SP XVIw. VII 483)<sup>3</sup>.

Рідко синонімом слова **цнота** у значенні “доброчесність, чеснота” в українській мові XVI ст. є лексема **учтивость**. Здебільшого вона вживається з семантикою “честь”, “чесність”. Документується слово **учтивость** зі значенням “доброчесність, чеснота” у пам’ятках тогочасних авторів у словосполученні *учтивости людские*: “В словѣ оучтиво(м) на(д) всѣх оучтивости лю(д)скіє назбыть сѧ кохай. абовѣ(м) ты(м) в земное кролев’ство нб(с)ный порѧдокъ и постановенъе вправишь. слово бовѣ(м) звѣрхность масть в насъ нб(с)ныхъ даровъ, которое кг(д)ы боудет’ оутрачено, весполь з ни(м) и все наше згинѣти моуси(т)” (Тест. 179); “А на иншыє слова Ѳчилялетовы, яко въ томъ же розделе, на *учтивости людские* торгається, нестатечность и нецноту некоторымъ владыкамъ прыписуючы” (Вільна, 1599, Ант. 809)<sup>1</sup>. Підтвердженням цих синонімічних відношень може бути, наприклад, фіксація у останньому фрагменті пам’ятки антонімічних відношень між словами **учтивость-нецнота** у значенні “якась позитивна якість: доброчесність, чеснота” – “якась негативна якість: недолік, вада, гріх”, а також граматична форма множини аналізованого слова, що вказує на наявність у його семантичній структурі сукупності властивостей, рис чи ознак.\*

Як уже зазначалось, у понятійній структурі лексем **годность, достоинство, достинство, честь, учтивость** засвідчується передовсім ставлення інших людей до особи (або самооцінка певної особи), що має якісь риси чи ознаки, високо оцінювані суспільством. Тому значно частіше, ніж лексема **цнота**, в українських текстах XVI–першої половини XVII ст. її синоніми реалізують семантичну площину “світське”, що найповніше виражається у лексико-семантичному варіанті цих слів “високе суспільне становище, влада, титул, сан” і через творення атрибутивних конструкцій типу “того свѣта честь” (Київ, 1622, Сак.В. 42)<sup>1</sup>. Результатом акценту на зовнішніх ознаках у семантичній структурі вказаних синонімів стала здатність їх містити бінарну оцінку, що правда, лише у площині “світське”. Зазначимо, що доволі часто у цій площині актуалізується саме негативна оцінка. Тому у пам’ятках того періоду слово **годность** означається як “пожадливость телесная”, **честь** і **достоинство** окреслюються словами та словосполученнями: “честь свѣта сего”, “земная честь и достоинство”, “достоинство и честь свецкая”; і походять вони від “мирского и поганского прагненья власти”, “от духов лукавых поднебесных”: “А то бы на него п(в)ны(м) слу(ш)нымъ доведомъ доведено было. тогды таковы’ естли є(ст) шл(а)хтичь *честь* трати(т) а не шл(а)хтичь горло тратить” (б.м.н. 1566, ВЛС 35зв.)<sup>1</sup>; “Христос бог, избавитель нашъ,.. абы не пролгали *чести*, власти и славы свѣта сего поганским мудрованием и прагнѣньем,.. помысл таковой ... осудил” (1608–1609 Виш.Зач. 227)<sup>1</sup>; “Пусть нынѣ латыня фарисейски хвалит,.. // пусть в розмноженію *земной чести и достоинства* с поганы ширят и множат, а мы, православныи, терпим” (1600–1601 Виш.Кр.отв. 161–162)<sup>1</sup>; “явно всякому, здоровѣ имѣющему, Яко от зверхнего *мирского и поганского прагненья* власти, достоинства, славы и *чести свецкое* тая хвороба гордое власти от *духов лукавых поднебесных* в твоєм костеле лживом ся ушрুবовала” (1600–1601, Виш.Кр.отв. 177)<sup>1</sup>; “Наприкладъ: прагнет’ тѣло годностій, роскошій и пожит’ ѧ ѿ(т) всѣхъ невчасовъ волного: А запрѣн’есѧ зась самого себе по насъ того потребѣеть, абысмо всѣ

\* Не робимо аналізу польського слова, оскільки не маємо матеріалу.

тми *пожадлиности телесныи*, ω(т) себе ω(т)кидали, и в' них' сѧ не найдовали” (Київ, 1632, МІКСВ 282)<sup>1</sup>.

Подібно й у польських пам'ятках XVI ст. світською називають **cześć** не тоді, коли вона є синонімом слова **cnota** у значенні “доброчесність, чеснота”, а тоді, коли це слово виражає значення, в основі якого лежить суспільна оцінка. В його семантичній площині “світське” теж часто актуалізується негативна оцінка шляхом приєднання до аналізованого слова атрибутивів *prożny, przekłety, obłudny, marny*, наприклад: “dopiero po Nicenlkim zborze [carogrocka stolica] wynosić fię y prożney czći Іzukać poczęła” (1577р., SkarJedn / SP XVIw. IV 162)<sup>3</sup>; “Vpominamcie Braćie w Bogu / abyś tę prożną pyche / y czći prożney pragnienie złożył” (1577р., SkarJedn / SP XVIw. IV 162)<sup>3</sup>; “ktory złym rzemiełem przekłety czći zabiegania / dostał Biskupstwa Swefyońkiego” (1579 р., SkarŻyw / SP XVIw. IV 162)<sup>3</sup>; “Nic to / że kogo fortuna wyftawi / [...] Bo go śmierć frogа ze wżyftkiego zwlecze / A cześć obłudna za dużą vćieczę” (1579р., KochPs / SP XVIw. IV 162)<sup>3</sup>; “niech tak odmieni fмаk ferca me<sup>go</sup> / żeby ono [...] o żadną fię cześć marną nie ftarało” (1592р., LatHar / SP XVIw. IV 162)<sup>3</sup>.

Аналіз синонімічних зв'язків слова **cnota** у польській мові XVI ст. дає змогу простежити початок перебудови його семантичної структури шляхом зміщення акцентів із внутрішніх ознак на зовнішні, що з часом призвело до занепаду семантичної площини “християнське” у польській та українській мовах. Зокрема, у XV–XVI ст. лексема **cnota** набуває здатності виражати значення “достоїнство, повага, що є результатом високого суспільного становища, яке займає особа”: “Dostoyność / powaga / chwala / cześć / cnota / panowanie / okazałość” (1564 р., Mącz / SP XVIw. V 460)<sup>3</sup>, а також вступає у синонімічні відношення зі словом **cześć** у значенні “шана, пошанівок”: “Prorok każdy nigdzie nie jest przeze cnoty, jedno w s(w)ojej znani (чит. ziemi) albo oczyźnie a w swoim domu” (1500р., Rozm. Mat. 13,57 / Stp I 316)<sup>2</sup>; “Człowiek yeft tey powagi / tey cnoti yaka mu wżyftcy przywłafzczacie” (1564р., Mącz / SP XVIw. III 541)<sup>3</sup>; “Na potłumienie czyftości S. w Piśmie S. zaleconey / y cnoty wyftokiey nowego Teftamentu / żadnego do Kapłanftwa nieprzypuftczą [...] / ktoryby żony niemiał” (1577р., SkarJedn / SP XVIw. III 543)<sup>3</sup>. Порівняємо першу цитату з текстом Біблії XVI ст., що перефразовує висловлену там думку: “Abowiem samże Іefus świadczył / iż Prorok w oyczyźnie fwey czći nie ma” (1593р., WujNT Ioann 4/44 / SP XVIw. IV 158)<sup>3</sup>. Порівняємо також сучасні українські переклади цих фрагментів Біблії: “Пророк не має *пошани* лише в своїй Батьківщині та у себе вдома” (Матв. 13/57); “Сам бо Ісус посвідчив: “Не має *пошанування* пророк у своїй батьківщині”” (Іоанна 4/44). Привертає увагу також тавтологічна конструкція *powaga* у *cnota* у другому наведеному фрагменті пам'яток.

Отже, порівняльний аналіз семеми “доброчесність, чеснота” лексеми **цнота** дає підставу стверджувати, що дана семема первинно була складовою семантичної структури польського слова **cnota**, звідки і запозичилася в українську мову разом із цим полонізмом у XV ст. Дана семема є архісемемою, базою для виділення інших лексико-семантичних варіантів аналізованого слова у XVI ст. Її найтиповішими семантичними компонентами є “позитивні моральні та інтелектуальні риси” і “добрі вчинки, дії”, менш активні семи – “благородне походження” і “невинність, незайманість, честь”. Через високий рівень абстрактності семантичні межі даної лексеми розмиті, тому аналізоване значення доволі складно виділити. Семема “доброчесність, чеснота” ділиться на дві семантичні площини: “християнське/світське”. Ці площини визначають або конкретизують її семне наповнення, зумовлюючи різний лексичний зміст слова **цнота** залежно від аксіосфери: сакрум/профанум. Двоплановість семантичної структури “християнське/світське” слова **цнота** запозичена від польської лексеми **cnota**

вже у XVI ст. (після століття функціонування в українській мові), що свідчить про тривалі, тісні зв'язки двох мов.

Спостереження за синонімічними відношеннями слова **цнота** дає підстави констатувати їх переважно польський характер в українській мові. Співставивши час появи даних зв'язків між словами у польській та українській мовах, відмічаємо надзвичайно швидке протікання процесів аналогії в українській мові, що вказує на тісні культурні контакти цих літературних мов із чіткою направленістю: польське → українське. Таким чином, полонізм **цнота**, увійшовши в українську мову XV ст., не тільки зберігає тривалий зв'язок із польським словом **cnota** на рівні його семантичної структури, а й “затягує” в українську систему XV–першої половини XVII ст. парадигматику на рівні синонімії та антонімії, що розкриває характер поведінки запозиченого слова із близькоспорідненої мови за умови домінування народу чи культурних впливів мови-реципієнта. Це дає підстави зробити висновок: такі запозичення мають здатність активно руйнувати питому структуру мови (у даному випадку – лексичну), оскільки літературна мова у суспільстві має значно більший авторитет, ніж усна розмовна, що у майбутньому призвело до проблем соціально-культурного характеру, зокрема, виникнення уявлень про українську мову як діалект польської мови (XIX ст.). Порівняльний аналіз синонімічних зв'язків полонізму **цнота** дав змогу простежити процес перебудови семантичної структури усіх слів даного ряду з огляду на семантичні площини християнське/світське, який протікав наступним чином: християнське → християнське/світське → світське. Це потягло за собою переформування семантичних компонентів у середині структури даних лексем: семантичний акцент починає робитися на зовнішніх ознаках чи властивостях, суспільних вартостях, що, у свою чергу, зумовило появу нових семем, які чітко відображають цю переорієнтацію (“високе суспільне становище, влада, титул, сан”, “шана, пошанівок”) або їх більшу активність (за умови попереднього існування). Змінюється й аксіологічне наповнення лексем цього синонімічного ряду: позитивне наповнення християнської площини → бінарне і часто негативне наповнення світської площини. Причину такої перебудови вбачаємо у секуляризації суспільства.

### Список умовних скорочень

- Грінч. – Грінченко. Словарь української мови. Т.4. Київ, 1909.  
 ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т.7. Мінск, 1986.  
 Даль В. Толковый словарь. Т.1. Москва, 1955.  
 Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1. Санкт-Петербург, 1893.  
 ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 2. Київ, 1978.  
 СУМ – Словник української мови. Т.1, 11. Київ, 1971, 1980.  
 СУМ XVI–пер. пол. XVII ст. – Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Вип. 1–9. Львів, 1994–2002.  
 Тест. – Тестаментъ в христѣ побожного и славного монархи свѣта Василіа цесара крещкого до сна своего южь коронованого Льва филозофа дѣдича и цесара тогожь цесарства // Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлыє срѣца людскіє заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжѣтвеннаго іюанна златоустаго до Феодора мниха. Острог, 1607. С.124–178. – Зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка АН України, шифр II Ст.-2216.  
 L – Linde S.B. Słownik języka polskiego. T. 1. Lwów, 1854.  
 SJP – Słownik języka polskiego. T. 1. Warszawa, 1900.

SP XVI w. – Słownik polszczyzny XVI wieku. T. 3,4,5,7. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1968, 1969, 1971, 1973.

Stp – Słownik staropolski. T. 1, 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1953–1955, 1956–1959.

SSstsl – Slovník jazyka staroslovénského. Z.10. Praha, 1965.

### Умовні позначення

- <sup>1</sup>Скорочення подаються за: Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994.
- <sup>2</sup>Скорочення подаються за: Słownik staropolski. T.1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1953.
- <sup>3</sup>Скорочення подаються за : Słownik polszczyzny XVI wieku. T. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.
- <sup>4</sup>Скорочення подаються за: Срезневський І.І. Матеріали для слораря древнерусского языка. Т. 1. Санкт-Петербург, 1893.
- <sup>5</sup>Скорочення подаються за: Slovník jazyka staroslovénského. Z.2. Praha, 1959.
- <sup>6</sup>Скорочення подаються за: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т.І. Мінск, 1982.

## PARADIGM OF THE POLONISM *TSNOTA* IN UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XVI<sup>th</sup>–THE FIRST HALF OF XVII<sup>th</sup> CENTURIES

Larysa HONTARUK

L'viv Ivan Franko National University  
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000  
The Chair of General Linguistics

The system of lexical borrowings in Ukrainian language of the XVI<sup>th</sup>–the first half of XVII<sup>th</sup> centuries clears up the character of correlation between the Ukrainian and the Polish peoples, makes it possible to understand the direction and intensiveness of influences. This system can be studied in different aspects. The polonism *tsnota*, namely its semantic structure and synonymic links, is analyzed in the article. Semantic filling of the polonism is characterized by high level of abstraction, that is why semantic limits between its lexical-semantic variants are not clear and it is not easy to distinguish the meanings. Semantic structure of the word *tsnota* is divided into two semantic areas: Christian and secular ones. Such structure is a result of analogy to semantic structure of the lexeme *tsnota* in Polish. Synonymic links of the word are also the result of analogy. These facts confirm long cultural contacts of Ukrainian and Polish in direction Polish-Ukrainian. Semantic structure of the polonism *tsnota* and its synonyms reflect reformation of the semantic components within structure of given lexemes. This reformation is connected with secularization of society.

*Key words:* Polish language, Ukrainian language, history of language, semantics.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.03.  
Прийнята до друку 22.05.03.